

DES DE LES FRONTERES DEL SILENCI

APROXIMACIÓ CRÍTICA A L'OBRA
DE CARMELINA SÁNCHEZ-CUTILLAS

Joan Borja i Sanz | M. Àngels Francés Díez
(editors)

DES DE LES FRONTERES DEL SILENCI

APROXIMACIÓ CRÍTICA A L'OBRA
DE CARMELINA SÁNCHEZ-CUTILLAS

Edició a cura de
Joan Borja i Sanz i M. Àngels Francés Díez

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA

València, 2021

UNIVERSITAT JAUME I
Biblioteca

10111005007293

ÍNDIX

Joan Borja i Sanz i M. Àngels Francés Díez	
<i>Introducció</i>	7
I. Carmelina Sánchez-Cutillas, dona rebel	
Maria Lacueva Lorenz	
<i>Carmelina Sánchez-Cutillas: una dona forta</i>	19
Rosa Roig Celda	
<i>Carmelina Sánchez-Cutillas, una escriptora en el currículum</i>	37
Àngels Gregori	
<i>Les justícies poètiques amb Carmelina Sánchez-Cutillas</i>	59
Margarida Castellano Sanz	
<i>A la recerca d'un temps perdut. Memòria i identitat en l'obra autobiogràfica de Carmelina Sánchez-Cutillas</i>	69
María de los Ángeles Herrero Herrero	
<i>Carmelina Sánchez-Cutillas: gènere, història i literatura o com no oblidar els referents femenins valencians</i>	79
Joan Borja i Sanz	
<i>Carmelina Sánchez-Cutillas: gènere i ideologia en 'Matèria de Bretanya'</i>	95
Maria Àngels Francés	
<i>L'estratègia de l'èl·lipsi: silenci i construcció d'identitat en l'obra de Carmelina Sánchez-Cutillas</i>	115

II. Carmelina Sánchez-Cutillas, des de les fronteres del silenci

Enric Balaguer	
<i>‘Matèria de Bretanya’ o l’imperi dels sentits</i>	139
Anna Esteve	
<i>‘Matèria de Bretanya’: memòria literària</i>	157
Margalida Pons	
<i>Facultats de l’aflicció. Una lectura de la poesia de Carmelina Sánchez-Cutillas</i>	171
Víctor Labrado	
<i>L’estructura narrativa de ‘Matèria de Bretanya’</i>	193
Vicent Salvador	
<i>La mirada literària de Carmelina</i>	209

III. Carmelina Sánchez-Cutillas a debat

Anna Moner	
<i>Somiar el món</i>	223
Pepa Guardiola	
<i>El mestratge de Carmelina Sánchez-Cutillas i la seua influència en la reformulació dels canons literaris</i>	229
Gràcia Jiménez	
<i>De poeta a poeta: algunes claus per a entendre un univers compartit</i>	237
Joaquim Espinós	
<i>‘Matèria de Bretanya’: un clàssic contemporani</i>	243
Irene Mira-Navarro	
<i>La negociació de la identitat en l’obra poètica de Carmelina Sánchez-Cutillas</i>	247
Amparo Pons Cortell	
<i>La ciutadania, la informació i Carmelina Sánchez-Cutillas</i>	253

LA MIRADA LITERÀRIA DE CARMELINA¹

Vicent Salvador

[Universitat Jaume I]

1. EL PERSONATGE DE L'AUTORA

De cap manera em considere autoritzat a fer aportacions de primera mà sobre la biografia de Carmelina Sánchez-Cutillas, ja que personalment la vaig tractar molt poc. No puc renunciar, però, a fer ara un apunt sobre la primera impressió que en vaig tenir, a partir d'una intervenció seua en un acte cultural a Castelló de la Plana.

Degué ser a primeries dels anys vuitanta. Haviem estrenat autonomia feia pocs anys. Ella, que avançava per la cinquantena, havia gaudit de la bona acollida editorial de *Matèria de Bretanya*, rere uns anys de discreta difusió de la seua poesia. Després de l'acte aquell vam tornar a València en el meu cotxe, ja de nit, amb alguna altra persona que no sabia identificar ara, i la xarrada va sorgir espontània: sobre el moment literari d'aleshores, sobre la llengua, la història medieval i fins i tot una mica de política —era imprescindible per a comentar la conjuntura cultural valenciana. La vaig percebre com una dama culta, refinada i alhora fumadora empedreïda —cigarrets sense filtre, Chesterfield si no recorde malament, que perfumaven l'interior del vehicle— i també una dona perspicax, dotada d'un viu sentit de la ironia. Les deixava caure com qui no vol la cosa, amb una

---

1. Aquest treball s'ha realitzat en el marc de dos projectes d'investigació: «L'espacialitat com a construcció cognitivo-emocional en l'àmbit literari» (UJI-B2018-73) i «La construcció discursiva del conflicte: territorialidad, imagen de la enfermedad e identidades de género en la literatura y en la comunicación social» (FFI2017-85227-R).

mirada clara i un somriure burleta de xiqueta rebel. No podia ser debades el diminutiu amb què tots l'anomenaven: «Carmelina».

Més tard, quan vaig voler incloure aquella joietta narrativa que és *Matèria de Bretanya* en la col·lecció que jo dirigia en l'editorial Tres i Quatre, «L'Estel», ella va preferir que el llibre continuara publicant-se en el format de l'edició original, amb aquella fotografia color sèpia de la coberta com a fragment de l'àlbum familiar i sense l'aparat didàctic que els llibres de «L'Estel» afegien als textos. Per a ella primava l'estètica, sens dubte.

I tanmateix el llibret va assolir igualment un èxit comercial —fins on aquests mots no siguen mera hipèrbole quan s'apliquen en les circumstàncies editorials d'aleshores. Des de la seua aparició el 1976 havia estat lectura saborosa per a un públic extens i variat, molt en particular per al professorat de col·legis o instituts. Funcionaria també, gràcies a la introducció del valencià a l'ensenyament, com a aliment literari en diferents trams del currículum escolar per a aquesta mena de lectors *captius* que són els alumnes, que malgrat tot el llegien de bon grat. En aquest sentit va acomplir un paper d'apostatat no gens menyspreable per a l'educació lingüística i literària de diverses generacions. Però, això sí, sense perdre l'encant d'una coberta deliciosa al·lusiva als records familiars. El mercat bibliogràfic per a un públic escolar o juvenil ha anat canviant en diversos aspectes, i també han evolucionat les estètiques del llibre com a objecte físic i cultural, però l'obreta de Carmelina va mantenir incòlume la seua personalitat bibliogràfica, fidel al seu origen.

2. CÀNON LITERARI O PERSONALITAT ORIGINAL DE L'OBRA?

Per a alguns estudiosos de la literatura catalana del nostre país, *Matèria de Bretanya* ha ingressat en el *cànon*: un cànon contemporani i escolar, si més no. La seua difusió, així com la seua inclusió freqüent en els manuals de llengua i literatura, tal com alguna tesi doctoral recent ha constatat, en fan, del llibre, un bon candidat per a ascendir a aquesta mena d'olimp cultural.

Josep Iborra, amb la perspicàcia que el caracteritzava com a crític, va pronosticar que l'autora podia representar una cosa així com ser la Rodoreda valenciana. La intuïció d'Iborra és ben suggestiva però, per a desgràcia dels lectors, la producció novel·lística de l'escriptora no va anar més enllà.

Si de bon començ va rebre una bona acollida en l'esquifida crítica literària de l'època, amb els anys els estudis sobre l'autora han anat creixent en extensió i en intensitat. Lluís Alpera, Enric Balaguer, Joan Borja, Anna Esteve, Irene Mira i alguns altres analistes han posat de manifest amb acuitat els valors de l'obra i en aquest 2021 la iniciativa de l'AVL ha potenciat encara més el seu estudi.

He de confessar que no em prenc sense certes reticències això del «cànon occidental» que va donar tants dividendes de crèdit intel·lectual i monetari al senyor Harold Bloom. I no és que menystinga el valor del concepte com a mecanisme de selecció de la gran literatura al llarg de la història, és clar, però potser és una perspectiva excessivament elitista i poc atenta als contextos històrics i socials en els quals la literatura exerceix funcions molt diverses. Ultra això, el concepte s'ha ampliat semànticament tant que a vegades cal posar en dubte la seua utilitat pràctica.

En un altre ordre de coses, potser abusivament personal, el gran crític no em va despertar gaires simpaties en l'únic i fugaçencontre que hi vaig tenir. La brevíssima estada que feu a València fa uns pocs anys va deixar-nos alguns records escassament atractius de la visita: una actitud de prepotència poc delicada envers alguns col·legues seus i un cert menyspreu de la realitat cultural i urbanística del Cap i Casal, excepció feta de la l'antiga jueria i la casa de Lluís Vives. Soc testimoni de com es va negar, en plena brama del «salvem el Cabanyal», a acostar-se al barri, malgrat que a les 7 del matí —segons programació proposada prèviament per ell— tenia preparat a la porta de l'hotel un microbús amb fotògrafs per a acompanyar-lo i donar així visibilitat al conflicte sociourbanístic d'aleshores. Sembla que això del compromís social de l'intel·lectual no era el seu punt fort. Així es compreenen les antipaties que ha generat sovint entre els col·lectius que ell anomenava despectivament «l'escola

del ressentiment»: plantejaments feministes, postcolonialistes, etc. Però això són altres calces i un carrer que no trau cap. Tornem a Carmelina, doncs.

Sens dubte és molt lloable la contribució de *Matèria de Bretanya* a l'educació lingüística, literària, cultural i també emocional, així com la seua aportació a la memòria històrica dels valencians. Ho és, així mateix, el fet de constituir un referent de la corresponent identitat col·lectiva. Tot això és indiscutible i d'una vàlua extraordinària. Però no em sembla adient en aquest cas l'al·lusió a aquesta mena de club judeoamericà del «cànon». Ni tan sols amb l'accepció metafòrica del «cànon escolar», cosa que, d'altra banda, no li fa favor a l'escriptora en tant que representa, al meu parer, una minusvaloració de la singularitat del seu producte literari.

En canvi la novel·la —o el paper autobiogràfic literaturitzat, si ho volem així— té uns valors extraordinaris en si mateixa, independentment de l'aprofitament que se'n faça per a l'educació infantil o juvenil. En aquest aspecte, el seu perfil tindria un cert parentiu amb obres com *Le petit prince* o *Alice in Wonderland*. Si més no, la comparació ens pot ser útil per a aclarir idees sobre la frontera entre el concepte de literatura «per a infants» o «per a infants i joves» i el de literatura *tout court*, que pot seduir uns públics ben diversos.

3. UNA POÈTICA DE L'ESPAI

Naturalment, *Matèria de Bretanya* és, en nombrosos aspectes, un producte molt diferent del parell d'obres suara esmentades, començant per la seua radical inserció en un territori i en un segment de la història real del país. No es tracta ací de cap conte filosòfic amb dimensió universalista, sinó de la crònica d'un temps i un espai concretíssims, i és per això mateix que pot assolir una projecció «universalitzable» en certa mesura: la copa de l'arbre creix esponerosa perquè ha absorbit la saba del terror gràcies a la discreta eficàcia de les arrels subterrànies que la nodreixen.

En l'obra, el paisatge —més viscut que merament contemplat— ocupa un lloc central. En bona mesura el paisatge, amb les seues figures humanes

com de betlem nadalenc, protagonitza el relat. I ho fa gràcies als topònims majors i menors, sempre saborosos, que poblen les pàgines del llibre. La Punta de l'Albir, el Morro de Toix, Capnegret, el Fornet, Bellaguarda o el carrer Fondo... I no cal oblidar tampoc els antropònims i malnoms del poble, com ara la mestra Cantarrana, el tio Mut el pregoner, el senyor Manolo el del Xiulet, que era saludador a Benalua, o les inefables Comandantes. Més que un decorat convencional, el paisatge de la Marina és l'hàbitat dels que el poblen, l'*attrezzo* indispensable de l'escena on els personatges prenen vida: el mar, les muntanyes o el riurau etnogràfic impregnat d'història i de memòria. L'autora descriu el seu paisatge d'infantesa i ho fa sovint amb trets antropomòrfics —la mar «viu» a la Badia i les aranyes habiten unes «casetes» de seda brilladora que són les teranyines. Perquè, al capdavant, els llocs tenen un paper cabdal en el relat: la funció d'amalgamar en el record els personatges, els objectes i els costums.

En els estudis actuals sobre l'espacialitat se sol distingir entre l'*espai*, com a categoria general, i *els llocs*, que són la concreció humana de l'espai: els espais viscuts i traspassats per les emocions de les persones. La narradora-protagonista al·ludeix contínuament a aquests llocs que descobreix en les golfes del seu record i fa amb breus traços descriptius que els lectors els pinten en la seua imaginació. Un lloc com l'escoleta rural de l'època, amb la mestra Cantarrana i les xiquetes anant a «costura» amb les cadiretes que ocuparan, és un lloc memorable —un *lloc de memòria*, si es vol, però menut, menut. La imatge roman en la retina dels lectors com la papallona punxada sobre el paper per la agulla certera de l'entomòleg.

El valor etnogràfic de moltes d'aquestes estampes és impagable: una col·lecció de tipus humans esbossats, sempre inserits en un espai local i en una època històrica determinada. Hi ha en l'obreta un costumari de cromatisme enlluernador ben aprofitable per als lectors que vulguen conèixer aquell món. Tanmateix el relat no és contat per una veu d'etnògraf barbut sinó per una dona molt imaginativa: és ella qui ha rebobinat la pel·lícula

autobiogràfica i ha volgut reviure el paradís perdut de la seua infantesa amb una sèrie d'imatges privades sobre les quals ha caigut el polsim del temps, el mateix que ha tenyit de color sèpia els fotogrames. L'autora-narradora ha volgut escorcollar el bagul de les andròmines amb afany de remembrança, i amb les imatges rescatades del temps passat ha fet un muntatge ben configurat: el seu àlbum personal i familiar.

4. EL CRONISTA I L'HISTORIADOR. O MEMÒRIA VERSUS HISTÒRIA

El resultat de tot plegat configura un *cronotop* reconeixible on s'acoblen l'ambient rural del País Valencià meridional i una seqüència històrica que inclou com a fita principal l'adveniment de la Segona República. Un altre escriptor valencià, Enric Valor, va caracteritzar també aquest cronotop en comarques properes a les de *Matèria de Bretanya*, però el tremp narratiu de Valor és diferent, més explícit i també més combatiu, mentre que Carmelina difumina les tonalitats, les filtra a través d'una mirada femenina i alhora infantil: femenina, perquè atén més al microdetall gustós; infantil, perquè la seua imaginació empelta de fantasia els llocs i els fets.

És ben coneguda la distinció de Walter Benjamin entre el tarannà de l'historiador i el del cronista. El capteniment de l'historiador no perd de vista la història universal, els grans relats, mentre que el del cronista aplica la lupa a un microcosmos, més exactament a un petit nòdul del teixit de la història que, tanmateix, té valor autònom com a objecte d'observació. El cronista, així, posa la mirada en l'esdevenir menut, uns fets i uns llocs subalterns que no són només un fragment de la història del món sinó un microunivers singular, una mena de niu de cucs en plena ebullició.

En aquest marc de reflexions, es pot dir que Valor s'acosta sovint a l'òptica de l'historiador, per exemple quan analitza la dinàmica de les classes socials en les dècades prèvies a la guerra civil, o quan relata amb eficaç estremiment el bombardeig del mercat d'Alacant durant la guerra. En Carmelina, en

canvi, els fets històrics són un rerefons, una mena de soroll llunyà que ressona en l'ambient i arriba filtrat a través d'una membrana finíssima: la sensibilitat d'una xiqueta. Un detall verbal com és el fet que algun personatge parles del «romano pontífice» —i ho diu en castellà— en comptes de designar-lo plaerament com «el Papa», revela tota una actitud. La petita protagonista capta aquests detalls significatius i l'escriptora adulta els anota en la seua escriptura amb un aclucament d'ull als lectors. Són nombroses aquestes minses anotacions que l'autora deixa caure en retratar la hipocresia de la dona beata o els comportaments aviciats dels dos bàndols polítics que s'encarnen en la seua família: la mare conservadora i el pare progressista. La història, en tot cas, es manifesta en la vida quotidiana sense estridències èpiques.

Sens dubte, el quefer narratiu de Carmelina Sánchez-Cutillas cau decididament més del costat del cronista que del de l'historiador. La seua és una mirada propera, la de la memòria a escala autobiogràfica, una mena d'història oral transcrita, mentre que l'historiador opera molt *a posteriori*, pren distància dels fets, els relata des d'una perspectiva panoràmica, podríem dir-ne *panòptica*. Les memòries de Carmelina són més aviat el resultat d'un passeig pel seu paisatge propi, tal com el *flâneur* deambula sense pressa per la ciutat. I la seua aposta pel compromís social —que en té, sens dubte— és la tolerància i sobretot l'articulació d'una *nanopolítica de les emocions*. En aquest sentit, la novel·la no relata res semblant als episodis determinants d'una nació sinó que més aviat pot llegir-se com la germinació d'una rebel·lia personal incipient davant les convencions socials. El caràcter autònom i rebel de la dona adulta havia començat a forjar-se en una edat tendra amb alguns petits esclats d'inconformisme. La mirada retrospectiva cap a la pròpia trajectòria vital justifica així la realitat adulta que l'autora configura com la seua postura vital de dona independent.

Matèria de Bretanya no pretén ser cap novel·la històrica, sinó un tros d'*història de vida* molt particular —un *egodocument* al capdavant—, però ple d'adherències contextuais, com ara l'entorn geogràfic i humà, les pautes que

marquen la vida quotidiana de l'època, l'anotació de petges menudes i poc visibles de la ideologia dominant. I es tracta d'un egodocument fortament literaturitzat. Novel·lístic, al capdavant. No convé perdre temps delimitant el seu hibridisme genèric, que sens dubte hi és: ja sabem que el gènere *novel·la* és un sac amb una capacitat enorme.

Podríem dir que és una aposta de caràcter *contranarratiu*, ja que s'allunya del cànon de l'època, el qual no havia adoptat encara entre nosaltres el gust per la literatura autobiogràfica. El seu programa narratiu no cau en el parany de les estampes costumistes, perquè no naix d'una enyorança amable del passat que cal descriure, sinó de l'afirmació d'unes arrels, una cerca de la identitat personal que és també inevitablement col·lectiva. No cau tampoc en la temptació de la novel·la històrica, el corrent que, en aquells mateixos anys de la transició democràtica, pouava en els orígens del país i els seus avatars decisius, tal com ho fa, per exemple, Josep Lozano en *Crim de Germania* o altres narradors en aquells mateixos anys. La seua és una escriptura en minúscules, sense pretensions historicistes aparents, però que representa l'epifania d'una crònica molt personal inserida en la història. I vista des d'uns ulls innegablement femenins, contra l'aclaparador predomini de novel·listes masculins en l'època.

5. L'ESTIL ÉS... LA DONA

Tanmateix, aquesta escriptura «en minúscules» posa en joc una tensió estilística que no és el menor dels seus mèrits. En un altre treball em vaig entretenir a glossar alguns trets del seu llenguatge: les marques de col·loquialisme (llenguatge conversacional, parataxi, períodes breus), de localisme (expressions amb sabor dialectal i popular), la reproducció de la parla infantil a estones (diminutius, polisíndeton, comparances o metàfores ingènues), l'ús reflexiu de la segona persona del singular («si uclaves aquell coret la boca se t'omplia de dolçor»), una enunciació molt *modalitzada* i mitigadora de les afirmacions individuals massa dràstiques («es veu que», «diu que»), etc.

Tota aquesta elaboració estilística correspon a un minuciós ofici d'orfebreria lingüística, molt uniforme al llarg de l'obra, que aconsegueix un efecte de lirisme personalíssim. A més, el treball verbal de l'autora ha sabut imbricar el discurs de la narradora amb el de la xiqueta que fou, de manera que a vegades no es poden destriar: l'un —el de la xiqueta— ressona dins l'altre, mentre que l'altre al seu torn es contamina de l'un. És un recurs més subtil que el del discurs indirecte lliure, ja que estableix una rica dinàmica *polifònica* on les dues veus corresponen a una mateixa identitat que es prolonga al llarg de l'itinerari biogràfic que les uneix. De la xiqueta ingènua però rebel ha nascut la dona rebel però candorosa i, alhora, una consciència agredolça del pas del temps que tot ho muda.

En la meua relectura de l'obra ha cobrat vida una associació radicalment subjectiva com la que ara vull suggerir: la percepció del temps passat, dels personatges, llocs i accions que es rescaten de l'oblit és filtrada per una mena de polsim, una pàtina, un tel, una efervescència màgica que difumina els perfils, i aquesta tècnica de Carmelina em fa pensar, potser capritxosament, en una seqüència cinematogràfica de *Citizen Kane*, quan la càmera mostra la mort del protagonista i la mà deixa caure la «bola de neu» nadalenca que fascinava les criatures, aquella esfera de vidre que contenia un paisatge encantat sobre el qual cauen lentament les gotes de glicerina que simulen flocs de neu. El somni de la infantesa perduda es vincula així a «Rosebud», el trineu enyorat, i el paisatge nevat que conté el talismà de la memòria.

Carmelina sembla mirar amb fascinació i amb nostàlgia les escenes d'infantesa que resideixen a l'interior de la seua pròpia esfera cristal·lina, i que ella percep a través del vidre i de la cortina de volves que entela la visió. El joc de la rememrança, que s'opera per mitjà de l'escriptura literària, idealitza en la llunyania els fets viscuts, tal com ho llegim en el penúltim paràgraf del llibre: «aqueixa vesprada havia après a idealitzar els fets del passat i tots els esdeveniments de cada dia, havia après a embolcallar-los d'aventures i de situacions meravelloses per a velar, amb un toc mític, els successos reals».

Tot plegat, es percep una sensació «agredolça» —aquest és el qualificatiu que utilitza la narradora—, com si la rememoració de vivències tan llunyanes fos la condició *sine qua non* d'un oblit definitiu que generarà la pau interior, en una mena de superació *catàrtica* del passat. Aquesta ambigüïtat essencial és la que es desprèn de les pàgines de *Matèria de Bretanya*.

6. CLOENDA: LA COARTADA ETNOPOÈTICA

L'escriptura literària és el mètode que permet aquesta transformació interior: una escriptura que manleva models a la literatura, i ací és on entra en escena la «matèria de Bretanya», amb els seus personatges mítics i les seues aventures fantàstiques que exciten la imaginació infantil.

Més en general, el que amera totes les pàgines del llibre és la tradició etnopoètica, que té un caràcter local en les seues variants però també una dimensió universal. La «coltellada de Rotlan» com a explicació mítica del tall en la muntanya, el Puigcampana, és tot un emblema d'aquesta mitificació del paisatge. Aquest és el desllorigador que permet comprendre l'encís que l'obra produeix en els lectors. Mitjançant aquest procediment, les referències costumistes i les anècdotes de la infantesa viscuda assoleixen la categoria de llegenda i transformen en literatura el quadern de memòries. La coartada etnopoètica dilueix l'autobiografisme individual. Les pràctiques mig secretes de la tradició etnogràfica local, per exemple, s'elevan així a la categoria màgica que la dicció literària els confereix.

El producte de la imaginació fervent de la criatura es justifica d'aquesta manera als ulls dels lectors assenyats i deixa de ser una heterodòxia narrativa com la que fa segles escandalitzava la racionalitat dels erasmismes, quan consideraven suspecta de provocar desvaris mentals la pràctica de la fabulació desbordada dels llibres de cavalleries. En aquest sentit, *Matèria de Bretanya* desafia els *cànons* de l'època amb una alquímia que esborra les fronteres entre la literatura per a infants i la literatura per a adults, perquè la mirada de Carmelina els encisa, a tots, amb el seu elixir secret.

BIBLIOGRAFIA SUBJACENT

- BENJAMIN, Walter (2008): *El narrador*, Santiago de Chile, Ediciones Metales Pesados.
- BLOOM, Harold (1996): *El cànon occidental. Els llibres i l'escola de les edats*, Barcelona, Columna.
- BORJA, Joan (2015): *Papers d'etnopoètica*, Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CERRILLO, P. (2013): «Canon literario, canon escolar y canon oculto», *Quaderns de Filologia. Estudis literaris*, XVIII, pp. 17-31.
- ESTEVE, Anna (2013): «*Matèria de Bretanya*, de Carmelina Sánchez-Cutillas, en el context de la literatura autobiogràfica contemporània», *Caplletra*, 55, pp. 153-174.
- IBORRA, Josep (1978): «La nova narrativa del País Valencià», *Serra d'Or*, 222, pp. 37-39 — (2000): «1976: *Matèria de Bretanya*», *Saó* 244, pp. 27-28.
- LACUEVA, María (2014): «*Matèria de Bretanya* de Carmelina Sánchez-Cutillas: entre el potencial literari i l'oblit de la crítica», dins Immaculada Fàbregas et al. (eds.), *Els Països Catalans i la Bretanya a l'Edat Mitjana*, Canet, Edicions Trabucaire, pp. 69-80.
- LUEG, Klarissa / LUNDHOLT, Marianne (eds.) (2021): *Routledge Handbook of Counter-Narratives*, London, Routledge.
- MIRA-NAVARRO, Irene (en premsa): *La poètica dels espais en Vicent Andrés Estellés*, Barcelona, IIFV/PAM.
- SALVADOR, Vicent (2012): «Mite i escriptura en *Matèria de Bretanya*, de Carmelina Sánchez-Cutillas», dins *Figures i esbossos. Estudis sobre literatura valenciana contemporània*, Alacant, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert, pp. 159-166.
- SHUMAN, Amy (2006): «Entitlement and empathy in personal narrative», *Narrative Inquiry*, 16:1, pp. 157-164.